

ATABEGLER DÖNEMİNDE MUSUL MEDRESELERİ

Saîd ed-Dîvecî*

Çeviren: Tülay Yürekli*

Musul'da bilimsel kalkınma, bu ülkeye dinlerini ve ilimlerini yayan Arap fatihlerinin ellerinde başladı. Daha sonra Musul mescitleri, muhaddislerin, dil bilimcilerin, şairlerin, fakihlerin ve siyer ve meğâzî âlimlerinin derslerinden boş kalmadı. İslam'da ilk dârü'l-ilm, sayılı Şafii fikhçılardan Ebu'l Kâsım Cafer b. Muhammed b. Hamdân (H.240-323-/M.854-934) tarafından Musul'da kuruldu. Ebu'l Kâsım, usûl, edebiyat, şiir, geometri ve felsefe gibi pek çok ilimde bilgi sahibi idi. Onun fıkıhla ilgili önemli bir eseri de bulunuyordu. Ebu'l Kâsım dârü'l-ilminde bütün ilimlerle ilgili kitapların bulunduğu bir kütüphane oluşturdu ve bu kütüphaneyi ilim talep edenlere vakfetti. Kendisi yolculuğundan döndüğünde her gün dârü'l-ilm'i açar, orada oturur, insanlar onun yanında toplanır, o da kendisinin ve başkasının şiirleri ile el-Bâhir gibi güzel edebî çalışmalarını onlara okuyup yazdırırdı. Ayrıca, ezberindeki güzel hikâyeler ile ilginç eserlerden ve fıkıhtan bir şeyler anlatır ve yazdırırdı.¹

Bu kutsal bilimsel hareket, Zengilerin Musul'u başkent edinmelerinden (H.521-660/M.1128-1261) sonra gelişti. Atabegler Devleti, Orta Çağ'da doğuda kurulan devletlerin en önemlilerindendir. Hükümdarları Musul'un refahı için gösterdikleri çabaları ve ona duydukları sevgiyle seçkindirler. Onlar, ilmi ve bilgiyi sair sınıflar arasında yaydılar. Bunun için ribatlardan, dârü'l-hâdislerden ve dârü'l-kuranlardan oluşan muhtelif bilim enstitüleri inşa ettiler. Âlimleri kendi ülkelerine davet ettiler ve onlara çokça ihsanda bulundular. Böylece Musul'u bir ilim, sanat ve edebiyat şehri yaptılar.²

Musul'da inşa edilen medreselerden ilki, Nûrf Cami yakınındaki, Nizâmülmülk'ün (H.408-485/M.1018-1096) yaptırdığı Nizâmiyye Medresesi'dir.³

* Musul Müzesi Müdürü. Medârisu'l Musul fi Ahdi el-Atabekî, Sumer, (XIII/ 1-2), 1957 Bağdat, s.101-118.

** Araş Gör. Tülay Yürekli, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı.tulayyurekli@yahoo.com

¹ Saîd ed-Dîvecî, **Beytü'l-Hikme**, Musul H.1373, s. 83,84.

² **Sümer**, VI, s. 88,89.

³ İzzeddin İbnü'l Esîr, **el-Lübâb fi'l-Ensâb**, I, s. 399.

Daha sonra Atabegler ve ilme önem verenler, medreselerin ve muhtelif bilimsel kurumların inşasına yöneldiler. Hicri VI. yüzyıl ve sonrasında bunlardan Musul'da onlarca vardı. H.660/M.1261 yılında Musul'da bulunan Sıbt İbnü'l Cevzi, kentte 28 medrese, 18 dârü'l-hâdis, 27 ribat ve bunlardan hariç muhtelif okullar (ketâtib) olduğunu zikreder.⁴ Musul medreseleri inşa edilen en güzel yapılandı. Bu medreseler muhtelif kitabelerle, kireç ve alçının kullanıldığı geometrik nakışlarla ve kakmalı mermerlerle süslendi. Bu medreselerin kalıntıları binanın güzelliğine, sanatın inceliğine ve yapı için seçilen yerin hoşluğuna tanıklık eder. Nitekim Musul'u H.580/M.1184 yılında ziyaret eden Endü

lüslü seyyah İbn Cübeyr, Dicle'ye bakan medreselerden bazılarını şöyle tarif etmektedir: “şehirde ilim için medreseler vardır. Altısı ya da daha fazlası Dicle üzerindedir ve bunlar kasır gibidir”.⁵

Maalesef, Bedreddin Lülü döneminde Musul medreselerinin çoğu kullanılmaz hale geldi. Lülü, davetlerini el-Cezire ve Bilâd-ı Şam'da yaymaya çalışan ve asıl amaçları tasavvuf örtüsü altında Emevi Devleti'ni kurmak olan Adevî hareketi ile mücadele etti. H.644 yılında hareketin lideri Şeyh Hasan Şemseddin müritlerinden 100 kişiyle birlikte çarşıya gerildi. Daha sonra H.658 senesinde Hekkâriye'ye hücum edildi; Şeyh Adiy b. Musâfir el-Hekkârî el-Emevî'nin kubbesini yıktılar, mezarını kazdılar ve kemiklerini yaktılar. Böylece bu siyasi hareket gizli dinî bir harekete dönüştü.⁶ Atabeglerin izlerini silmek isteyen Lülü bu mücadele sırasında medreseleri Âlu'l-beyt'in meşhed ve makamlarına çevirdi ve böylece Musul medreselerinin durumu geriledi. H.660 yılındaki Tatar dalgasından sonra bunlardan kalanlar da yıkıldı ve ülkenin ilim yapıları yok oldu.⁷

Bu araştırmamızda, Atabegler dönemindeki Musul medreseleri hakkında konuşacağız.

1-Nizâmiye Medresesi

Bu medreseyi meşhur vezir Nizâmülmülk yaptırmıştır. İbnü'l Esîr, es-Sedîd lakablı Musul kadısı el-Kâdî Ebî Bekir Muhammed b. Ali el-Hasan b. Ebî Hâlid el-Hâlidî'den söz ederken “Nizâmülmülk onun için Musul'da bir medrese yaptırdı. Bu medrese bugün Nuri Cami'nin yakınlarındadır ve bu ailenin adıyla bilinir”⁸ demektedir.

⁴ Saïd ed-Dîvecî, **el-Hıdmâtu'l-İctimaiyye li-Tullâbi'l-İlm fi İslâm**, Musul H.1373, s. 38.

⁵ İbn Cübeyr, **Rihle**, Kahire 1907, s.180.

⁶ İbnü'l Fuvatî, **el-Havâdisu'l-Câmia**, s. 371; İbn Şâkir el-Kütübî, **Fevâtu'l-Vefeyât**, I, s. 123,124; **Şezerâtü'z-Zehab**, V, s. 229; Yasin el-Ömerî, **Munyetu'l-Udeba**, s. 222, 223.

⁷ Yasin el-Ömerî, **Munyetu'l-Udeba**, s. 215, 216.

⁸ **el-Lübâb fi'l-Ensâb**, I, s. 399.

Atabegler Döneminde Musul Medreseleri

Burada ders verenlerden bazıları şunlardır:

1-Ebû Hâmid Muhammed b. el-Kâdî Kemâleddin eş-Şehrezûrî (H.517-580/M.1123-1184). Onun hakkında şunlar kaydedilmektedir: “ Musul’a geldi ve şehrin kadılığını üstlendi. Babasının medresesi⁹ ile Musul’daki Nizâmiyye Medresesi’nde ders verdi”.¹⁰

2-Şemsuddunbelî olarak bilinen Ahmed b. Nasr b. el-Hasan Ebu’l Abbâs el-Anbârî (Ö.H.598/M.1201). Şemsuddunbelî, Musul âlimlerin olup Nizâmiyye, Atîka¹¹ ve Kemâliyye el-Kadaviyye medreselerinde ders vermiştir.¹²

Lülü’nün Adevî hareketiyle mücadele etmek için Musul medreselerinin çoğunda öğrenimi iptal ettiği ve bu medreselerde Âlu’l-beyt’in makamlarını yaptırdığı sırada Nizâmiyye Medresesi’nde günümüzde İbn Ali ya da İbn el-Hanefiyye Makamı olarak bilinen Ali Asgar Makamı’nı yaptırdığını görüyoruz. Bu makam, Nûrî Cami’nin karşısında olup aralarında bir alan vardır. Bu alan muhtemelen Nizâmiyye Medresesi’nin avlusu idi.

Değişik zamanlarda yenilenen yapı, en son H.731/M.1330 yılında Musul nakîbi Haydara b. en-Nakîb Muhammed Şerefeddin el-Huseynî tarafından yenilenmiştir.¹³

İbn Ali Merkadî’na inerken sağ tarafta bir kabir vardır ve bu kabrin üzerinde Lülü’nün medresede İbn Ali Meşhedi’ni yaptırdıktan sonra bu kabri yaptırdığına işaret eden bir kitabe bulunmaktadır. Musul halkı arasındaki söylentiye göre bu kabirde yatan Lülü’dür. Doğrusu, Lülü kabri yaptıran ve üzerine Ali b. el-Hasan’ın adını yazdırandır. Lülü, Musul Kalesi’ndeki Bedriyye Medresesi’ne defnedilmiştir. Bundan daha sonra bahsedebiliriz. Medresenin küçük bir avlusu vardır. Buradan musallaya benzeyen şeye inilir ve bu kısımdan medrese binasına girilir. Medrese iki odadan oluşur. İlkinde Lülü’nün halan taşından yaptırdığı bir kabir mevcuttur. İkincisinde üzeri örtülü tahtadan bir sandık bulunur. Bu odanın üstünde yüksek bir kubbe vardır. Bu sandığın ve yapının daha önce adı geçen Musul nakîbi tarafından hicri VIII. yüzyılda yenilendiğini düşünüyoruz.

Bu medresede zikredilmeye değer eserler şunlardır:

⁹ Bu medrese el-Kemâliyye el-Kadaviyye Medresesi’dir. Bahsi gelecektir.

¹⁰ **Vefeyâtu’l-Ayân**, I, s. 473, **Tabakâtu’s-Şâfiyye**, IV, s. 100.

¹¹ Bu medrese el-Atabekiyye el-Atîka Medresesi’dir. Bahsedilecektir.

¹² **Tabakatu’s-Şâfiyye**, IV, s. 58.

¹³ Nikola Suyûfî, **Mecmû’l-Kitâbâtî’l-Muharrara** Fevke Ebniyet-i Medinet-i Musul adlı eserinde İbn el-Hanefiyye Makamı’ndaki zikir odası penceresinin üzerindeki yazıyı şöyle vermektedir: “Bu kutsal pencereyi yaptıran el-Mevla el-Hasîb en-Nakîb Ahmed Ebu’l Abbâs Muhiddin Haydara b. Muhammed Şerefeddin b. Muhammed b. Ubeydullah el-Huseynî’dir. Aziz Allah’ın taraftarlarıdır. Hilâli 731 yılının aylarında”.

Tülay Yürekli

1-Beyaz mermer kakmalı mavi mermerden yapılmış nefis bir mihrap. Mihrabın çevresinde kûfi yazıyla şunlar yazılıdır:

بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخر و أقام
*الصلوة و أتى الزكوة و لم يخش
الله فسعى اولئك ان يكونوا من المهتدين

Mihrabın içinde ise şunlar yazılıdır:

شهد الله انه لا اله الا هو الملائكة و اولو العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز
*الحكيم

2-Kabir. Bu kabir, Lülü tarafından Ali el-Asgar b. el-Hasan için yaptırılmıştır. Alanı 2,73 m x 0,70 m x 0,80 m'dir. Etrafında Besmele, Ayet el-Kursî ve şunlar yazılıdır:

صدق الله العظيم و صدق رسوله الكريم و نحن على ذلك من الشاكرين
*الحامدين. كل من عليها فان

و يبقى وجه ربك ذو الجلال و الاكرام... عمر هذا القبر الملك السعيد بدر
الدين... يرحمه الله الحسن بن محمد ... الامام على بن محمد بن الحنفية

(Sadakallahu'l-azîm ve sadaka resûluhi'l-kerîm ve biz buna şükredenleriz. Yeryüzünde bulunan her şey fanidir. Yalnız celâl ve ikram sahibi Rabbinin yüzü baki kalacaktır. Bu kabri yaptıran el-Meliku's-Saîd Bedreddin... Allah rahmet eylesin. El-Hasan b. Muhammed... el-Îmam Ali b. Muhammed bin el-Hanefiyye).

Kabrin üzerinde şunlar yazılıdır:

بسم الله لرحمن الرحيم اللهم صلى على محمد المصطفى و على المرضى و
فاطمة الزهراء و حديجة الكبرى و حسن المجتبی الحسين الشهيد بكر بلاء الحسن
العسكري و محمد المهدي صاحب الزمان صلوات الله عليهم أجمعين

(Bismillahirrahmanirrahim Allahümme Salli ala Muhammed el-Mustafa ve Ali el-Murtaza ve Fatima ez-Zehra ve Hadice el-Kübra ve Hasan el-Mücteba ve Kerbela'da şehid olan Hüseyin eş-Şehid el-Hasan el-Askerî ve zamanın sahibi Muhammed el-Mehdî. Salavat Allahu aleyhim ecmain)

* Tevbe Suresi 18. ayet.

* Âli İmrân Suresi, 18. ayet.

2-el-Atabekiyye el-Atîka (Eski Atabeylik) Medresesi

Bu medreseyi Seyfeddin Gâzi b. İmâdeddin Zengi b. Aksungur yaptırmıştır. Seyfeddin Gâzi, Musul Atabeglerinin en hayırlılarındanı. İlimi ve ilim ehlini severdi. Kendini hayır ve doğruluğa vermişti. Ölümünden sonra buraya defnedildi. Ebû Şâme, Seyfeddin Gâzi hakkında şöyle demektedir: “ Musul’da el-Atabekiyye el-Atîka Medresesi’ni yaptırdı. Bu medrese en güzel ve en geniş medreselerdendi. Yarısını Şafii fakihlerine yarısını da Hanefî âlimlerine vakfetti. Musul’da Bâbü’l-Meşra yakınında sûfiler için bir ribat yaptırdı ve buraya pek çok şey bağışladı. Ölümünden sonra medresesine defnedildi”.¹⁴

İbn Şırcı olarak bilinen Ebu’l Berekât Abdullah Hasan (Ö.H.574/M.1178) bu medresede ders verenlerdendi. Kendisi meşhur âlim İbn Şeddâd’dan ders almıştı.¹⁵

Seyfeddin Gâzi’nin yaptırdığı ribat, Musul’un kapılarından Dicle’ye açılan Bâbü’l-Meşra üzerine düşmekteydi. Günümüzde ribatın bulunduğu yerde İsa Dede Makamı¹⁶ vardır. Muhtemelen medrese ribata bitişik idi. Bu doğru ise medrese şimdiki İsa Dede’nin yakınlarında Dicle kenarında olmalıdır.

3-Zeyneddin Mescidi (Kemâliyye Medresesi)

Bu medreseyi Erbil hâkimi Melikü’l-Muazzam Muzaffereddin Ebî Saîd Gökbörü’nün babası¹⁷ Zeyneddin Ebu’l Hasan Ali b. Begtegin (Ö.H.563/M.1167) yaptırmıştır.¹⁸

Rıdayuddin Yunus b. Mena (H.507-576/M.1180-1114) hakkında şunlar kaydedilmektedir: “ Rıdayuddin, Musul mütevellisi Emir Zeyneddin Ali b. Begtegin’in yanında tam bir kabul gördü. Zeyneddin onu adıyla bilinen mescitte öğretimle mesul kıldı ve dikkatini ona yöneltti. Rıdayuddin, mescitte ders veriyor ve onunla ilgileniyordu. Öğrenciler onunla çalışmak için mescide geliyordu”.¹⁹ Bu bilgilere göre Rıdayuddin Yunus b. Mena mescitte öğretimi ilk üstüne alan kişidir. Rıdayuddin Yunus’dan sonra oğlu Kemâleddin burada ders vermiş ve mescit, Kemâliyye Medresesi olarak bilinmiştir. İbn Hallikân, Kemâleddin’dan (H.551-639/M.1156-1241) söz ederken “babasının 576 yılında vefatından sonra Emir Zeyneddin’in (Erbil hakimi)-adıyla bilinen mescitte ders verdi. Ben bu mescidi gördüm medrese vaziyetinde idi. Mescit, buradaki uzun ikametinden ötürü Kemâleddin’e nisbet edildi ve Kemâliyye

¹⁴ **el-Ravzateyn fi Ahbâri’d-Devleteyn**, I, s. 65. Ayrıca bak. **el-Bâhir**, s. 167 ve **Mirâtu’z-Zamân**, VIII, s. 123.

¹⁵ **el-Kâmil**, XI, s. 56; **Mirâtu’l-Cinân**, III, s. 284.

¹⁶ İsa Dede hakkında bak. **Munyetu’l-Udeba**, s. 121.

¹⁷ **Vefeyâtu’l-Ayân**, I, s. 462-468.

¹⁸ **Vefeyâtu’l-Ayân**, I, s. 425.

¹⁹ **Vefeyâtu’l-Ayân**, II, s. 419; **Tabakâtu’s-Şâfiyye**, V, s. 158.

olarak bilindi” demektedir.²⁰ İbn Hallikân, Kemâleddin’le ilgili ayrıca “Zeyneddin’in mescidine bitişik türbesine defnedildi”²¹ demektedir. Görüldüğü gibi Zeyneddin Mescidi (Kemâliyye Medresesi) ile Zeyneddin’in yaptırdığı Zeyniyye Medresesi arasında alaka yoktur. Zeyneddin Mescidi’ni yaptıranın da Zeyneddin olması bazılarının kafasını karıştırmış ve Zeyniyye Medresesi, Kemâleddin Mescidi ve Kemâliyye Medresesi (Zeyneddin Mescidi) bir olarak görülmüştür.²² Kemâleddin, Kemâliyye Medresesi’nde (Zeyneddin Mescidi) ders verirken bu medresenin büyük şöhreti bulunuyordu ve bu sebeple medresenin adı Musul medreseleri üzerine üstün gelmiş, medrese dendiğinde Kemâleddin b. Yunus’un medresesi anlaşılır olmuştur.²³

Menhelu’l-Evliya’da, Karasaray’dan²⁴ söz edilirken medrese hakkında şunlar söylenmektedir: “..... Sûfilerin hankâhını geçersin. Bu hankâhtan geriye izler kalmıştır²⁵. Medrese için ise daha önce zikredilen Şeyh Yunus el-Nahavî²⁶ Medresesi’dir derler. Medresenin tuğladan yapılmış kubbesi kalmıştır. Yapı, sağlam ve gerçekten yüksektir. Burada harabe son bulur ve yapılar başlar”.

Medrese hâlâ ayakta ve Şeyh Şat Cami olarak bilinmektedir.²⁷ Medrese binası, sekizgen şeklinde büyük bir odadan oluşur. Bu odanın üstünde mukarnaslara dayanan bir kubbe vardır. Bu kubbe içerden alçı zahrafelerle dışarıdan tuğla kitabelerle süslü idi. Bu süslemelerin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Medresenin kubbesi tuğladandır ve onarılabılır durumdadır. Ahmed Paşa el-Musulî b. Bekir Efendi²⁸ H.1219/M.1804 yılında kubbeyi restore etmiş, medresenin kapısını yenilemiş, önündeki revakları yapmış, içine bir minber koymuş ve medreseyi camiye dönüştürmüştür. Bu cami, Şehvan kabilesinin oturduğu mahallede olduğu için Şehvan Cami adıyla da bilinmektedir.

²⁰ Vefeyâtu’l-Ayân, II, s. 32.

²¹ Vefeyâtu’l-Ayân, II, s. 419.

²² Doktor Davud Çelebî, **Mahtutâtü’l-Musul**, Bağdat 1346, VI, s. 21, 22.

²³ Yakut, **Mucemu’l-Buldân**, V, s. 173.

Karasaray: Atabeglerin Musul’da inşa ettiği Dûru’l-Memleke’nin (Dûru’l Saltanat) kalıntılarıdır. **Sûmer**, II, s. 22.

²⁵ Bu hankâhı Seyfeddin Gâzi (H. 541-544) yaptırmıştır ve bugün İsa Dede Makamı olarak bilinir.

²⁶ İbn Yunus, Kemâleddin b. Yunus İbn Mena’dır. İbn Yunus el-Nahavî değildir.

El-Hâc Muhammed Efendi el-Afganî’dir. Horasan’daki büyük ailelerdendir. Kendisi Sûfi idi. Horasan’dan başka ülkelere giden el-Afganî Musul’a yerleşti. Medresenin bahçesinde bir tekke yaptırdı ve ölümünden sonra oraya defnedildi. Bak. **Mahtutâtü’l-Musul**, s. 22.

²⁸ Ahmed Paşa b. Bekir Efendi el-Musulî (1223-1224). Hükümü birkaç aydır. Yukarı Zab üzerindeki Tel-Kuşâf’da öldürülmüştür. **Munyetu’l-Udeba**, s. 294.

Medresenin avlusu oldukça geniştir. El-Hâc Muhammed Efendi el-Afganî -Şeyh Şat- bu avluda bir tekke yaptırmıştır. Medreseyi çevreleyen evlerin çoğu da medresenin avlusu üzerindedir. Bu arazi vakıf arazisidir ve bu evler senelik ücret öderler.

4- Zeyniyye Medresesi

Bu medreseyi Zeyneddin Ebu'l Hasan Ali b. Begtegin yaptırmıştır. İbn Hallikân Zeyneddin'le ilgili " Onun Musul'da medreselerden ve başka şeylerden meşhur pek çok bağışları vardır"²⁹ demektedir. Zeyniyye Medresesi bu bağışlardandır. Ancak daha önce söylediğimiz gibi bu medrese Zeyneddin Mescidi'nden-Kemâliyye Medresesi- ayrıdır.

Zeyniyye Medresesi'nin Zeyniyye Mescidi'nden farklı olduğunu şunlar teyit etmektedir:

1-İbn Hallikân, Zeyneddin'in, Musul'da medreseler ve başka şeyler vakfettiğini, Zeyniyye Medresesi'ni yaptıran ve vakfedenin Zeyneddin olduğunu zikreder.

2- Öğretimin üstlenilmesi:

Yunus b. Mena (Ö.H.576/M.1180) ve onun ölümünden sonra oğlu Kemâleddin (Ö.H.629/M.1241) Zeyneddin Mescidi'nde ders verdi. Kemâleddin, Zeyniyye Mescidi'nde ders verirken kardeşi İmâdeddin de Zeyniyye Medresesi'nde ders veriyordu.³⁰ Şafii fakihlerden Ebû Ali el-Hasan b. Osman b. Ali el-Cezerî (Ö.H.606/M.1209), Zeyniyye'de onun yanında asistan idi.³¹

Bu bilgiler gösteriyor ki Zeyneddin Mescidi, Zeyneddin'in medresesinden farklıdır. Medresenin yerini bilmiyoruz. Bugün bu medreseden iz yoktur.

5-Nûrî Cami Medresesi

Nûrî Cami, İslam dünyasının meşhur büyük camilerinden olup Nureddin Mahmud b. İmâdeddin Zengi tarafından yaptırılmıştır. Nureddin, caminin yapım işini Ömer b. Muhammed el-Molla'ya vermiş, caminin yapımına H.566/M.1180'de başlayan Ömer H.568/M.1172'de bu işi tamamlamıştır. Nureddin, caminin tamamlanmasından sonra Musul'u ziyareti sırasında burayı hasırlar ve kilimlerle döşemiş, imam, müezzin ve hizmetçiler atamış ve Cuma namazını burada kılmıştır.³² Nureddin daha sonra din ve ilimi bu camide bir araya getirmeyi faydalı görüp orada bir medrese yaptırmış ve H.568 yılında Musul'a geldiğinde fakih İmâdeddin Ebû Bekir et-Tokani eş-Şafii'yi- İmam Muhammed b. Yahya ashabından- bu medreseye müderris tayin etmiştir.³³

²⁹ Vefeyâtu'l-Ayân, I, s. 435.

³⁰ Vefeyâtu'l-Ayân, I, s. 476.

³¹ İbn es-Sâî, el-Câmiu'l-Muhtasâr, IX, s. 309.

³² Sûmer, V, s. 276-298.

³³ el-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn, I, s. 189.

Atabeglerden sonra bu medresede öğrenim durmuş ancak daha sonraki dönemlerde ders verilmiştir.

Camide pek çok değişiklikler olmuş, musallanın içindeki mihrabın ve bir kısmı musallanın yapımında kullanılan bazı sütunların dışında geriye bir şey kalmamıştır. Medresenin kütüphanesi Nûrî Cami'ndedir. Bu kitaplar, caminin onarımında çaba gösteren ve burada tekkesi yapılan es-Seyyid Muhammed b. Molla Circîs el-Kâdirî en-Nûrî tarafından bağışlanan kitaplardır. Diğer bazı kitapları ise Ahmed Paşa'nın kızı Ayşe Hatun vakfetmiştir.³⁴

6-el-Kemâliyye el-Kadaviyye Medresesi

Kemâleddin lakablı Şafii fakih Ebu'l Fadl Muhammed b. Ebî Muhammed Abdullah b. Ebi'l Kâsım eş-Şehrezûrî (H.572-492/M.1098-1176), Atabeg Devleti'nin ilim ve siyasette göze çarpan devlet adamlarındandı. Önce kadılık makamını sonra da Nureddin Mahmud b. Zengi'nin vezirliğini üstlendi. Devlet işlerinde ve siyasette uzmandı. Onun hükümdarlar ve Abbasi halifesi tarafından itibar edilen sözleri vardı. Fakih, edib, şair, kâtip olup nüktedan idi. Çokça sadaka verirdi. Musul, Nusaybin, Dimaşk ve Medine Münevvere'de pek çok bağışlar yaptı. Şafii fakihlerine bağışladığı Musul'daki el-Kemâliyye el-Kadaviyye Medresesi onun eserlerindendi. O, bu medreseye pek çok şey bağışladı. Ayrıca kim orada öğreniyor ve öğretiyorsa onlara da pek çok şey vakfetti.³⁵ Medresenin bugün yerini tam olarak bilmiyoruz.

Burada ders verenlerden bazıları şunlardır:

1-Kâdi'l-kudât Muhammed b. Kemâleddin eş-Şehrezûrî (H.510-568/M.1166-1172). Bağdat'ta fıkıh öğrendikten sonra Halep ve ardından Musul kadılığını üstlendi. Babasının medresesinde ve Nizamiyye Medresesi'nde ders verdi. Kendi zamanının meşhur âlimlerindendi.³⁶

2-Şemsuddunbeli olarak bilinen Ahmed b. Nasr b. el-Huseyin Ebu'l Abbâs el-Anbârî (ö.H.598/M.1201). Musul âlimlerindendi. Şafii mezhebinde oldukça bilgili idi. Nizâmiyye, Atfika ve el-Kemâliyye el-Kadaviyye medreselerinde ders verdi.³⁷

3-İbn Şeddâd olarak bilinen Halep kadısı Şafii fakih Ebu'l Mehâsin Yusuf b. Râfi b. Temîm b. Atabe el-Esedî. Zengiler ve Eyyubiler devletinin en meşhur âlimlerindendi. Fıkıh, tarih ve hadisle ilgili pek çok eseri vardı. Siretu Selahaddin ve Tarihu Halep onun eserlerindedir. İbn Hallikân onun (yaklaşık olarak H.570/M.1173 yılında) Musul'a geldiğini ve kadı Kemâleddin Ebu'l Fedâil Muhammed b. eş-

³⁴ **Mahtufâtü'l-Musul**, s. 86-91.

³⁵ **Vefeyâtü'l-Ayân**, I, s. 472; İbnü'l Cevzî, **el-Muntazam**, I, s. 268.

³⁶ **Tabakâtü's-Şâfiyye**, IV, s. 100.

³⁷ **Tabakâtü's-Şâfiyye**, IV, s.57.

Şehrezûrî'nin inşa ettiği medresede müderrislik yaptığını, bundan önce de Bağdat'ta Nizâmîyye Medresesi'nde asistan olduğunu zikreder.³⁸

7-Yusufiyye Medresesi

Bu medreseyi kimin yaptırdığına ve nerede yapıldığına vakıf değiliz. Bu medreseyle ilgili haberler gerçekten çok azdır. El-Cevâhir el-Mudiyye'de medrese ile ilgili şunlar kaydedilmektedir: “ Nasrullah b. Ali b. Nasrullah b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhalli Ebu'l Feth İbn Ebi'l Hasan el-Musulî H.587/M.1191 yılı Ramazan ayında doğdu. Hanefî fakihlerindendi. Musul'da Dicle üzerindeki Yusufiyye Medresesi'nde Ebû Hanife'nin fikhını öğretti”.³⁹

Musul'da Tuğraî olarak bilinen medresenin Yusufiyye Medresesi olduğunu düşünüyoruz. Medrese son zamanlarda yanlışlıkla meşhur şair Tuğraî'ye nisbet edilmiştir. Biz medresenin Tuğraî tarafından yaptırıldığına ve Tuğraî'nin orada ders verdiği dair bir bilgiye sahip değiliz. Merhum es-Seyyid Nazım el-Ömerî bana, eş-Şeyh Abdurrahmân Efendi b. eş-Şeyh Muhammed Efendi el-Kâdirî en-Nûrî'nin Tuğraî Medresesi olarak bilinen medresenin imaretinde gayret gösterdiğini, imareten önce medresenin harap durumda olduğunu, burada bir kabir ve bu kabrin üzerinde anlaşılmayan bir kitabenin bulunduğunu ve eş-Şeyh Abdurrahmân Efendi'nin medresenin tamirinden sonra medreseye Tuğraî adını verdiğini ve daha sonra bu adla bilindiğini söyledi.

8-İzziyye Medresesi

Bu medreseyi I.İzzeddin Mesud b. Kutbeddin Mevdud (H.576-589/M.1180-1193) yaptırmıştır. İbnü'l Esîr onun hakkında şunları söylemektedir: “ Bâbü Dâri'l-Memleke'de İzziyye Medresesi'ni yaptıran odur. Güzel bir medresedir. Atabeg burayı Hanefî ve Şafilere tahsis etti. Burada fakihler için bayramlarda ve kutsal günlerde davetler yapılır, meyveler ve tatlılar verilirdi ki bu başka medreselerde yoktu. Ayrıca buranın kömür, yakıt ve diğer şeylerini karşılardı. Her hafta pek çok sadaka, kutsal geceler ve kutsal günlerde pek çok şey verirdi. Burada kendisi için bir türbe yaptırdı ve öldükten sonra buraya defnedildi”.⁴⁰ İbn Hallikân bu medreseyi ve türbeyi görmüştür. İbn Hallikân, İzzeddin'den söz ederken bu medrese ve türbe hakkında şöyle demektedir: “ Musul'da büyük bir medrese yaptırıp Şafii ve Hanefî fakihlerine vakfetti. Bu medresedeki türbeye defnedildi. Medrese ve türbeyi gördüm. Bunlar en güzel medrese ve türbelerdendi. Oğlu Nureddin Arslanşah'ın medresesi bu medresenin karşısındadır. Aralarında bir alan vardır”.⁴¹

³⁸ Vefeyâtu'l-Ayân, II, s. 355; Şezerâtu'z-Zehab, V, s. 158.

³⁹ El-Kureşî, el-Cevâhir el-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye, II, s. 198, 199.

⁴⁰ el-Bâhir, s. 354; el-Kâmil, XII, s.42; el-Ravzateyn, II, s.18, 226, 227.

⁴¹ Vefeyâtu'l-Ayân, II, s. 95.

Lülü, Atabegler Devleti'ne son verdikten sonra onların izlerini silmek için diğer medreselerde yaptırdığı makamlar gibi bu medresede de İmam Abdurrahmân için bir makam yaptırmıştır. Bu makam ile İmam Muhsin Makamı (Nûriyye Medresesi -Atabeg İzzeddin'in oğlu Nureddin Arslanşah'ın medresesi-) arasında geniş düz bir alan vardır.⁴²

İzziyye Medresesi'nden kare şeklinde bir oda dışında bir şey kalmamıştır. Bu odada İmam Abdurrahmân'ın merkadı vardır. Odanın üstünde hicri VII ve VIII. yüzyıllarda Musul'da yapılan kubbelerin benzeri sekizgen bir kubbe yükselir. Odada etrafı kûfi kitabelerle çevrili beyaz mermer kakmalı mavi mermerden bir mihrap mevcuttur. Bu mihrabın hicri VI. yüzyıl eserlerinden olduğunu anlıyoruz. Bu mihrap, bitki motifleriyle süslenmiş tek parça düz mermerden ve bariz kabartmalı ve oymalı bir sütundan ibarettir. Mihrabın üstünde ve iç kısmında, amudun arkasında, yüksekliği 2.14 ve genişliği 0.89 metre kûfi bir kitabe vardır. Bu kitabeler hicri VI. yüzyılda yaygın olan kûfi kitabeler tarzında olup Besmele ve İhlâs Suresi'nden ibarettir. Eski Eserler Müdürlüğü bu mihrabı Bağdat'a nakletmiş ve Arap Eserleri Müzesi'nde korumaya almıştır.

Bu kubbeyi dört yandan Alevi şeyhlerinin mezarları çevreler ki çoğu, onların yolcu olanlarına aittir. Bu mezarların büyük bir kısmının İmam Abdurrahmân Meşhedi yapıldıktan ve öğrenim burada durduktan sonra yapıldığı şüphesizdir.

9-Nûriyye Medresesi

Bu medreseyi I. Nureddin Arslanşah b. İzzeddin Mesud (H.579-607) yaptırmıştır. Nureddin Arslanşah, çok cesur, ashâbı üzerinde saygınlığı olan ve tebaası tarafından çok sevilen bir hükümdardı. O, zayıflamış devlete heybetini yeniden kazandırmıştı.⁴³ Onun hakkında şunlar zikredilmektedir: “Musul’un merkezinde – Dûru’l-Memleke’nin karşısında- yaptırdığı medrese onun ihsanlarındadır. Bu en güzel medreselerdendi. Bu medreseyi altmış Şafii fakihe vakfetti. Sûfilere ve fakirlere verilen sadakalardan ve bağışlardan başka bu medreseye pek çok şey bağışladı”.⁴⁴ İbn Hallikân, Nureddin Arslanşah hakkında şunları söylemektedir: “Musul’da Şafiiler için bir medrese yaptırdı. Güzellikte böyle medrese azdı. 607 senesinde vefat etti ve adı geçen medresesindeki türbeye defnedildi”.⁴⁵

Medrese, günümüzde Karasaray olarak bilinen Dûru’l-Memleke’nin karşısında idi.⁴⁶ İbn Hallikân, Nureddin Arslanşah’ın babası İzzeddin’in medresesinden bahsederken “...Oğlu Nureddin Arslanşah’ın medresesi İzzeddin’in medresesinin

⁴² *Sümer*, V, s. 218, 219.

⁴³ *el-Bâhir*, s. 346, 365.

⁴⁴ *el-Bâhir*, s. 368; *el-Ravzateyn*, II, s. 227.

⁴⁵ *Vefeyâtu’l-Ayân*, I, s. 62.

⁴⁶ *Vefeyâtu’l-Ayân*, II, s. 95.

karşısındadır ve aralarında büyük bir alan vardır”⁴⁷ diyerek bunu teyit etmektedir. İmam Muhsin Makamı'nın bu medresede yapıldığını görüyoruz. Gerçektende İzzeddin Mesud'un medresesi -İzziyye (İmam Abdurrahmân Makamı)- ile Nûriyye Medresesi'ni (İmam Muhsin Makamı) geniş bir alan ayırır ki bu geniş ve boş alanın, Dûru'l-Memleke'nin karşısında yer alan meydana olduğunu görüyoruz.

Medrese yapıldığında oldukça büyük olup Musul'un sayılı medreselerindendi. Güzellik ve intizamda böyle medrese yoktu.⁴⁸ Medresedeki nadir sanatsal şeyler felaketlere uğramış ve geriye sadece iki levhanın dışında bir şey kalmamıştır. Beyaz mermer kakmalı mavi mermer levhalar bize bu medresenin kakmalı mermerler, çeşitli kitabeler ve nakışlarla tezyin edildiğini göstermektedir.

Burada ders verenlerden bazıları şunlardır:

1-Ebû Hâmid İmâdeddin Muhammed b. Yunus b. Mena (H.535-608). İbn Hallikân onunla ilgili şöyle demektedir: “Musul'a döndü ve birçok medresede ders verdi. Mücâhidî Cami'nde hutbe vermesinin yanı sıra Nûriyye, İzziyye, Zeyniyye, Nefsiyye ve Alaiyye'de ders verirdi”⁴⁹.

2- Eş-Şeyh el-Allâme es-Seyyid Rükneddin Hasan b. Muhammed Şeref Şah el-Huseynî el-Esterebadî (Ö.H.715/M.1315). Onunla ilgili şunlar kaydedilmektedir: “ Mantıkta önde gelen âlimlerdendi. Nasır et-Tûsî'den ders aldı ve ondan pek çok ilim öğrendi ve kendi arkadaşlarının dersinde asistan oldu. Musul'a geldi ve Nûriyye Medresesi'nde öğretimi üstlendi, medresenin vakıflarını teftişle mesul kılındı. İbn el-Hâcib'in Muhtasarı'nın şerhi gibi eserlerinin çoğunu burada yazdı. 715 yılının Safer ayında Musul'da vefat etti”⁵⁰.

Bu tarihten sonra medreseyle ilgili zikretmeye değer bilgi yoktur. İmam Muhsin Meşhedî'nin bulunduğu kısmın medresenin eski binası olduğunu düşünüyoruz. Medreseye bitişik müştamilattan iz kalmamıştır. Medresenin geniş avlusunun büyük kısmı Musul Alevi şeyhlerinin mezarlarıyla kaplıdır.

Meşhedin üzerindeki kubbe, hicri VII. ve VIII. yüzyıllarda Musul'da yapılan İmam Abdurrahmân, İmam Bâhir ve diğerlerinin kubbesi gibidir. Şüphesiz asıl kubbe düşmüş ve yerine bu kubbe yapılmıştır. Zikir odasının önünde revaklar ve musalla vardı. Bu musalla birkaç sene önce terk edildi ve eski revaklarda yeni bir musalla yapıldı. Beş vakit namaz kılınan bu musallada bir de ahşap minber yaptılar.

⁴⁷ **Vefeyâtu'l-Ayân**, II, s. 95, 96.

⁴⁸ **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, XIII, s. 61; Zehebî, **Muhtasarı Tarih-i Düveli'l-İslâm**, II, s. 85; **Şezerâtu'z-Zeheb**, V, s. 24.

⁴⁹ **Vefayâtu'l-Ayân**, I, s. 476.

⁵⁰ **Nücûmu'z-Zâhire**, IX, s. 231; Suyûfî, **Bugyetu'd-Duât**, s. 228; **Şezerâtu'z-Zeheb**, VI, s. 48.

Tülay Yürekli

Burada farklı yerlerde yazılı taşlara rastladık ki bunlar ilk medresenin kalıntılarıdır. Bu kalıntılar şunlardır:

1-Eski musallanın kapısı üzerinde başı ve sonu eksik bir taş vardır ve üzerinde şu yazılıdır:

ناو ممد و الله يعطيك ما ترجوه

2- Mescidin avlusunda, üstünde Besmele ve kûfi yazıyla yazılmış Ayet el-Kursî yazılı bir taş vardır.

3-Yeni musalla ile zikir odasına açılan koridor arasındaki pencerede, zikir odası kapısının karşısında, kakmayla yazılmış eski bir taş vardır. Bu taşın üzerinde “ بين حافظ ثغور بلاد المسلمين... ” yazılıdır. Bu kitabenin alt tarafında gerçekten çok güzel kakmalı nakışlar bulunmaktadır.

4-Zikir odasındaki mihrabın sol tarafında üzerinde “ ...بعدل و الانصاف ملك... ” yazılı bir taş vardır.

5-Zikir odasının mihrabı. Mihrap hicri VIII. yüzyılda yapılmış görünüyor. Etrafında Besmele ve Ayet el-Kursî yazılıdır. Bu kitabenin aşağısında تطوع بعمارة هذا المسجد المبارك الفقير الى رحمة الله تعالى حميد بن فارس الحلبي olan Hamîd b. Fâris Halebî bu mübarek mescidin yapılmasında gönüllü oldu yazılıdır.⁵¹

10- Kâhiriye Medresesi

Bu medreseyi el-Kâhir II.İzzeddin Mesud b. I.Arslanşah (H.608-615/M.1210-1218) yaptırmıştır. El-Kâhir tahta geçtiğinde on yaşında idi. Atabeyi Lülü, onun üzerinde baskı kurdu ve el-Kâhir'in sadece adı kaldı. El-Kâhir cömert, biraz aç gözlü ve ibadete düşküncü. Bu medresede kendisi için bir türbe yaptırdı ve öldükten sonra buraya defnedildi.⁵²

Burada ilk ders veren el-Allâme Ebu'l Feth Kemâleddin b. Yunus b. Mena'dır (H.551-639). İbn Hallikân, Kemâleddin'den söz ederken “kardeşi İmâdeddin Muhammed ölünce Kemâleddin, Alaiyye Medresesi'nde onun yerini aldı. Kâhiriyye açıldığında buraya geçti. 620 yılı zilhicce ayında da Bedriyye Medresesi'nde ders verdi”⁵³ demektedir.

Burada ders veren diğer bir şahıs da Ebi'l-Fadl Ahmed b. Kemâleddin Musa b. Yunus b. Mena'dır (H.575-617/M.1179-1220). Onun Kâhiriyye'de H.617/M.1220 yılında ders verdiği kaydedilmektedir. İbn Hallikân onun hakkında şunları

⁵¹ Bu bilgiyi Nikola Süyûfî'nin Mecmû'u'l-Kitâbâtî'l-Muharrara fi Ebniyeti'l-Musul adlı kitabından naklettik.

⁵² el-Kâmil, XII, s. 121,122,137; el-Bidâye ve'n-Nihâye, III, s. 79,81.

⁵³ Vefayâtü'l-Ayân, II, s. 134.

söylemektedir: “Erbil hakimi Melikü'l Muazzam Muzaffereddin Gökbörü b. Zeyneddin'nin medresesinde öğretimi üstlendi. 610 yılı Şevval ayının başlarında Musul'dan Erbil'e gitti. Hacca gidinceye kadar Erbil'de kaldı. Hacdan döndükten sonra kısa bir süre daha burada ikamet etti ve 610 yılında Musul'a döndü. Kâhiriyye Medresesi'nin sorumluluğu ona tevdi edildi. 622 yılının Rebiyülahir ayının Pazartesi günü ölünceye kadar bu medresede kaldı ve medreseyle ilgilendi”.⁵⁴ Ebi'l-Fadl Ahmed b. Kemâleddin, H.617 yılında medresede ders verdiği ve el-Kâhir de H.615 yılında devletin başına geçtiğine göre medresenin yapım tarihi H.615-617 yılları arasındadır.

Ayrıca, Hacı Halife, Şeyh Abdulvehab b. İbrahim ez-Zencânî'nin el-Murib Anma Fî Sihâh ve'l Mağrib adlı eserinden söz ederken müellifin eserini Musul'daki Kâhiriyye Medresesi'nde 637 senesinin Safer ayında tamamladığını zikretmektedir.⁵⁵

Kâhiriyye Medresesi'nin Nûriyye Medresesi -İmam Muhsin- ve İmâdi Kapı'sı arasında olduğunu görüyoruz. Nitekim İbnü'l Esîr, el-Kâhir'den söz ederken “şiddetli bir korku duyuyordu ve ölümü çok zikrediyordu. Ona eşlik edenlerden birinin bana anlattıklarına göre : “Aydın ortasında, o ölmeden önceki gece biz yanındaydık. Otmaktan sıkıldım dedi ve İmâdi Kapısı'na kadar yürümemizi emretti. Evinden İmâdi kapısına doğru yürüdük ve evinin yanında kendisi için yaptırdığı kabre ulaştık. Konuşmadan düşünceli olarak durdu ve sonra bana Allah, biz hiçiz geleceğimiz burası bu türbe değil mi toprağın altına gömüleceğiz dedi”⁵⁶ demektedir. İbn Hallikân el-Kâhir'in öldükten sonra medresesine defnedildiğini söylemektedir. Buna göre el-Kâhir'in türbesi kendi yaptırdığı medresedir. Bu medrese Süryani Ortodokslarına bağlı et-Tahire el-Fukâniye Kilisesi yakınlarında yer almaktaydı.

Medreseden geriye bir şey kalmamıştır.

11-Mücâhidiyye Medresesi

Mucâhiduddin Kaymaz tarafından yaptırılmıştır. Kaymaz lakablı Ebû Mansûr Kaymaz b. Abdullah ez-Zeynî aslen Sicistanlı idi. Erbil hâkimi Gökbörü'nün babası Zeyneddin Ali, onu satın almış ve devlete takdim etmişti. Kaymaz, H.571/M.1175 yılında Musul kalesinin dizdarlığını üstlendi ve Atabeg Devleti'nin önemli devlet adamlarından oldu. Erbil'de bir medrese ve sûfiler için bir hankâh yaptırdı. Buralara pek çok şey bağışladı. Musul'da Mücâhidî Cami'sini, Mücâhidî Hastanesi'ni ve sol taraftan Rabadu'l-Esfel'e ulaşan Mücâhidî Köprüsü'nü, Mücâhidî Ribatı'nı, yetimler için okul ve Mücâhidî Medresesi'ni yaptırdı. Bunların tamamı Rabadu'l-Esfel'de idi. Mücâhidiyye Kayserisi ise Musul'un içindeki çarşıdaydı.⁵⁷ İbn Hallikân, Kaymaz'dan söz ederken “... Musul'da güzel eserleri vardır. Kaymaz, şehrin dışında büyük bir cami,

⁵⁴ Vefayâtu'l-Ayân, I, s. 32.

⁵⁵ Keşfu'z-Zünûn, İstanbul 1360, s.1738.

⁵⁶ el-Kâmil, II, s. 138.

⁵⁷ Vefayâtu'l-Ayân, II, s. 92.

medrese, hankâh ve cami yaptırdı. Bunların hepsi birbirine bitişik vaziyette idi”⁵⁸ demektedir.

Caminin yapımı H.572/M.1172 senesidir. Ebû Şâme bu yılın hadiselerinden bahsederken “572 yılında Kaymaz, Musul’un dışında Bâbü’l-Cisr yakınında caminin yapımına başladı. O en güzel camilerdendi. Bundan sonra ribat, medrese ve bimaristanı yaptırdı. İkişi birbirine bitişikti”⁵⁹ demektedir. Caminin yapımı H.576/M.1180 yılında bitmiş olsa medresenin yapımı da bu tarihten sonra olmalıdır.⁶⁰

Medresenin gerçek yeri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Tarihçilerin verdiği bilgilerden medresenin Mücâhidî Cami’nin yanında olduğu sonucuna ulaşırız. Zira İbn Sâî, Kaymaz’dan söz ederken “Musul’un dışında bir cami yaptırdı ve yanında Şafiiler için bir medrese, sûfîler için bir hankâh ve hastalar için bir hastane yaptırdı”⁶¹ demektedir. İbn Cübeyr, hastanenin caminin karşısında olduğunu zikreder ancak caminin bitişigindeki medresenin yönünden bahsetmemektedir.⁶²

Kaymaz’ın eserlerinden camisi hariç geriye bir şey kalmamıştır. Ribat, medrese, hastane ve mektebin bugün izleri yoktur.

12-Bedriyye Medresesi

Bu medreseyi, Ebu’l Fadâil Bedreddin Lülü b. Abdullah (Ö.H.657/M.1218) yaptırmıştır. İbn Kesîr, Ebi’l Muzaffer Muhammed b. Ulvân b. Muhâcir el-Musulî (H.542-615/M.1147-1218) hakkında şunları zikretmektedir: “...sonra Musul’a döndü. Kendi dönemindeki âlimlerin önde gelenlerinden oldu. Bedreddin Lülü Medresesi’nde ve diğerlerinde fetva ve ders verdi”⁶³. Buna göre medrese, İbn Muhâcir’in vefatından önce yapılmıştır.

Kemâleddin b. Yunus b. Mena da burada ders vermiştir. İbn Hallikân, onun hakkında “kardeşi Şeyh İmâdeddin ölünce Alaiyye Medresesi’nde kardeşinin yerini üstlendi. Kâhiriyye açıldığında buraya geçti. 620 yılının Zilhiccesinde Bedriyye’de ders verdi. El-Esîr⁶⁴ onun yanında Bedriyye’de asistandı”⁶⁵. demektedir.

Lülü, Bedriyye Medresesi’ni Musul Kalesi’nde el-Hüseyin b. Said Hamdân İbn Hamdûn et-Tağlibî’nin yaptırdığı –hicri IV. yüzyılın başlarında- ve ölümünden sonra

⁵⁸ **Sümer**, XI, s. 170-179.

⁵⁹ **Vefayâtu’l-Ayân**, I, s. 426, 427.

⁶⁰ **Sümer**, XI, s. 170-179.

⁶¹ **el-Câmiu’l-Muhtasar**, IX, s. 8,9.

⁶² İbn Cübeyr, **Rihle**, s. 188.

⁶³ **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, XIII, s. 82.

⁶⁴ et-Talîka fi’l-Hilâf ve’l-Zîc eserinin müellifi Esîruddin el-Mufaddal el-Ebherî, Erbil’de ders gördü sonra Musul’daki Bedriyye’ye döndü. **Vefeyâtu’l-Ayân**, II, s. 134.

⁶⁵ **Vefeyâtu’l-Ayân**, II, s. 134; **Tabakâtu’s-Şâfiyye**, V, s. 161.

defnedildiği mescidin enkazı üzerine yaptırmıştır.⁶⁶ H.637/M.1239 yılında Lülü, İmam Yahya b. el-Kâsım için bu medresede bir meşhed yaptırmıştır. Bu, Meşhed ya da İmam Yahya b. el-Kâsım Meşhed'i olarak bilinir. Lülü'nün yaptırdığı meşhedin kubbesi bugüne kadar gelmiştir. Bu kubbe bize kadar ulaşan hicri VII.yüzyılda yapılan eserlerin en nefislerinden biri olarak sayılır. Lülü bu meşhede defnedilmiştir. İbnü'l Fuvatî 656 yılı hadiselerinden söz ederken Lülü hakkında şöyle demektedir: "... Şaban ayında öldü. Bağdat'ın düşüşünden sonra Hülagü'ye gitmişti. Hülagü ona ihsanda bulundu ve onu geri gönderdi. Musul'a geldiğinde hastalandı ve öldü. Öldüğünde seksen yaşında idi. Musul'daki hâkimiyeti 50 yıldır. Sonra Dicle üzerinde yaptırdığı ve Bedriyye olarak bilinen medreseye defnedildi"⁶⁷ Bize göre İbnü'l Fuvatî durumu karıştırmıştır. Zira Bedriyye Medresesi kalede olduğu gibi meşhed de aynı medresededir. İbn Hallikân'ın Lülü hakkında " Bedreddin Lülü 657 yılı Şaban ayının üçünde Cuma günü Musul kalesinde öldü ve oradaki meşhedine gömüldü. Yaşı seksen civarındaydı"⁶⁸ demektedir. Buna göre Lülü, Musul Kalesi'nde ölmüş ve kalede yaptırmış olduğu meşhede defnedilmiştir.

Bedriyye Medresesi Musul'un kuzeyine Dicle üzerine düşer. Etrafı tarla ve bostanlarla çevrilidir. Altında Musulluların bazı cilt hastalıkları için şifa bulduğu Aynu'l-Kibrit vardır. Medreseden içindeki meşhedin dışında bir şey kalmamıştır. Bu meşhed Atabegler döneminde inşa edilen yapıların en nefislerindedir. Zira yapının içi ve dışı nakışlar, zahrefeler ve çeşitli kitabeler içerir. Meşhed kare şeklindeki bir odadan ibarettir. Bu odanın üstünde kitabeler, nakışlar ve zahrefeler bakımından çok zengin bir kubbe yükselir. Bu kubbe, kireç ve alçının kullanıldığı geometrik zahrafeli mukarnaslara dayanır. Bu kubbenin üstünde yapıştırılmış mavi tuğladan yapılmış bir başka bir kubbe yükselir. Bu iki kubbeyi geniş bir boşluk ayırır. Dış kubbe zikir odasının üzerindeki kubbeyi ve bu kubbedeki nakışları, zahrefeleri ve kitabeleri doğal etkenlere karşı korur. Meşhedin kubbesi, Nûrî Cami musallasının üzerine inşa edilen (H.568/M.1172) kubbeye benzer. Lülü tarafından H.646/M.1248 yılında yaptırılan İmam Avnuddin b. el-Hasan kubbesi de bu kubbenin bir benzeridir. Bu iki kubbe hicri VII. yüzyıldan bize ulaşan kubbelerin en güzeldir. Her ikisinin de durumu çok kötü değildir ancak her ikisinin de nakışları ve zahrefeleri onarılmalıdır. Bilhassa Avnuddin kubbesinin iç ve dış kısımlarının acil onarılması gerekmektedir.

Zikir odasının iç duvarı alttan bir frizle çevrelenir. Bu friz mavi mermerden olup üzerinde kitabeler vardır. Bu frizin üstünde başka bir friz yükselir. Bu friz de çiçek ve bariz yaprak motifleriyle süslenmiş mermerdendir. Zikir odasında koyu mavi renk mermerden mamul nefis bir mihrap vardır. Bu mihrap birbirine girmiş çeşitli bitkisel zahrefelerle süslü olup ortasından süslü bir kandil sarkar.

Ebî Firâs el-Hamdânî'nin kardeşidir Halep'e sahip olan Hamdanilerden ilkidir. 338 senesinde Musul'da öldü ve Deyru'l-Ala'da inşa ettiği mescide defnedildi. **Vefeyâtu'l-Ayân**, s. 336.

⁶⁷ **el-Havâdisu'l-Câmia**, s. 337.

⁶⁸ **Vefayâtu'l-Ayân**, I, s. 59.

Meşhedin ön–kuzey- cephesi kûfi kitabeler ve zahrefelerle bezenmiştir. Kitabelerin bir kısmı telef olmuştur. Sağlam olanlarının da onarımına ihtiyacı vardır. Meşhed odasının ortasında üzeri çiçek ve bitki motifleri ile nesih ve kûfi yazılarla süslü sac ağacından mamul nefis bir sandık vardır. Sandığın üzerinde tahta bir kafes yükselir. Meşhedin yapılmasından sonra bu kafesin yapılmasını Lülü emretmiştir. Üzerine şunlar yazılmıştır:

هذا قبر يحيى بن القسم بن الحسن ابن على بن ابي طالب صلوات الله عليهم اجمعين.
تطوع بعملة العبد الفقير الراجى رحمة ربه لؤلؤ ابن عبد الله ولى آل محمد

(Bu mezar Yahya b. el-Kâsım b. el-Hasan İbn Ali b. Ebî Tâlib'indir. Salavat Allahu aleyhim ecmaîn. Bunun yapımında rabbinin rahmetine ricacı olan Abdulfâkir Lülü İbn Abdullah Veliyyu'l-Âli Muhammed gönüllü olmuştur. Yıl 737).

Sandık oldukça güzeldir. Bu da bize Atabegler döneminde oyma ve kakmacılığın ulaştığı noktayı gösterir.

13-Muhâciriyye Medresesi

Muhâcir Oğulları, Atabegler döneminde Musul'un meşhur âlim ailelerindedir. Muhâcir tüccardı. Evlatları da tüccar ve ulema olarak yetiştiler. Bu aileden Ebu'l Kâsım Ali b. Muhâcir, Musul'da Ebî Necîh sokağında Dârü'l-Hadis el-Muhâciriyye'yi,⁶⁹ Ulvân b. Muhâcir b. Ali b. Muhâcir (H.542-615/M.1147-1218), Dârü'l-Hadis el-Muhâciriyye'nin üst tarafında Muhâciriyye Medresesi'ni yaptırmıştır.⁷⁰

İbn ed-Dübeysî bu medreseyi Muhammed b. Ulvân'ın yaptırdığını nakletmektedir.⁷¹ Muhtemelen Muhammed bu medreseyi ya babasıyla birlikte yaptırmış ya da medresenin yapımına yeniden ikinci kez dönmüştür. Muhammed, Şafii fakih Ulvân b. Muhâcir b. Ali b. Muhâcir Şerefeddin Ebu'l Muzaffer'in oğludur. “Bağdat'ta Nizamiyye Medresesi'nde ders aldı. Orada hadis dinledi sonra memleketine döndü ve babası Ulvân'ın yaptırdığı medrese ile Bedriyye ve diğer medreselerde ders verdi. Kendi zamanın âlimlerinin önde gelenlerindendi. Fetva ve öğretimde ilerledi. Sâlih, hayrı çok, iyi kalpli ve dindardı”.⁷²

Bu medresenin ne zaman yapıldığını bilmiyoruz. Dârü'l-Hadis el-Muhâciriyye H.552/M.1157'de yapıldığına⁷³ göre medrese de bu tarihten sonra yapılmıştır.

Muvaffakuddin Abdullâtif el-Bağdadî burada ders vermiştir. İbn Ebî Asîba, onun hakkında şunları nakletmektedir: “.... 585'de Musul'a geldim. Burada amacımı

⁶⁹ Sûmer, VI, s. 199-200.

⁷⁰ Mecelletu'l-Ustâz, Dergiyi yayınlayan: Dârü'l Muallimîn el-Âliyye, s. 120.

⁷¹ Zehebî, el-Muhtasarü'l Muhtâc min Tarih-i İbn ed-Dübeysî, Bağdat 1951, s. 105.

⁷² Tabakâtu's-Şâfiyye, V, s. 32.

⁷³ el-Kâmil, XII, s.146; Tabakâtu's-Şâfiyye, V, s. 32.

bulamadım ancak el-Kemâl Yunus'u buldum. İbn Muhâcir el-Muallaka Medresesi'ni ve bu medresenin alt tarafındaki dârü'l-hadisî seçtim... Musul'da bir sene kaldım".⁷⁴

Medresenin yerini bilmiyoruz. Dârü'l-hadis'in günümüzde Şattu'l-Cûmi adıyla bilinen Molla Hasan Mescidi'nde olduğunu görüyoruz. Muhtemelen dârü'l-hadis yıkıldıktan sonra bu mescit yapılmıştır. Bu mescid, Kaliyat Tepesi'nin doğu eteğindedir. Muallaka Medresesi de bu mescidin üst tarafında idi.

14-Ummu Melikü's-Sâlih (Melikü's-Sâlih'in Annesi) Medresesi

Melikü's-Sâlih, İsmail b. Nureddin Mahmud b. İmâdeddin Zengi Aksungur'dur. Melikü's-Sâlih hakkında şunlar zikredilmektedir: "577 senesinde kulunç hastalığına tutuldu ve öldü. İzzeddin Mesud b. Kutbeddin, Halep'e yürüdü ve kaleye çıkıp es-Sâlih'in hazinelerini ve zahirelerini ele geçirdi. Mezkûr senenin Şevvâl ayının Perşembe günü es-Sâlih'in annesiyle evlendi ve sonra Musul'a döndü".⁷⁵ Es-Sâlih'in annesi Nureddin Mahmud'un eşi idi. İbnü'l Esîr, Dûru'l-Memleke'den bahsederken şunları söylemektedir: "Dârü'l-Memleke'nin yakınında ilk ev yaptıran Nasireddin Börü b. Çökürmüş'dür. Börü, eş-Şehid İmâdeddin'den ona hizmet için kendisine yakın bir yer istedi. İmâdeddin buna icabet etti ve ona bu evin kaleye bir mancınık taşı kadar mesafede olmasını emretti. Böylece Börü ilk evini yaptı. Burası bugün medresedir ve bu medreseyi es-Sâlih'in annesi bağışlamıştır"⁷⁶. Buna göre bu medrese, Dûru'l-Memleke'nin önündeki meydana yakın bir yere düşüyordu. Bu medresenin İmam Abdurrahmân yakınlarına düştüğünü zannediyoruz.

15-Nefisiye Medresesi

Bu medreseyi kimin yaptırdığını bilmiyoruz. Burada ders verenlerden İmâdeddin b. Yunus H.608 senesinde ölmüştür. O halde medrese, İmâdeddin b. Yunus'un ölümünden önce yapılmış olmalıdır.⁷⁷ Bedreddin Lülü'nün bu medresede Sitt Nefise Makamı'nı yaptırmış olduğu şüphesizdir.

Musul'da Sitt Nefise adıyla adlandırılmış birkaç makam vardır. Bunlardan biri Bâbü's-Saray mahallesindedir. Bu mahallede vakıflık bir ev bulunmaktadır. Bu evde bir mihrap vardır. Bu evin bir medrese olduğu ve burada ders verildiği rivayet edilmektedir.⁷⁸ Hamam Saray'ın karşısında Hamam Saray Mescidi'ne bitişik eski bir bina vardır. Yapı, medrese şeklindedir ve içinde bir mihrap bulunmaktadır. Bu mihrap bu yapıya girenin karşısında kalır. Burada Sitt Nefise için bir makam yapılmıştır. Buranın önce medrese olduğu daha sonra Sitt Nefise Makamı'na dönüştürüldüğünü

⁷⁴ Şezerâtu'z-Zeheb, V, s. 99.

⁷⁵ Uyûnu'l Enbia fi Tabakâti'l-Etibba, II, s. 204.

⁷⁶ el-Bâhir, s. 331; el-Mehâsin el-Yusufiyye, s. 44; Mirâtu'z-Zamân, VIII, s. 238.

⁷⁷ el-Bâhir, s. 130.

⁷⁸ Vefeyâtu'l-Ayân, I, s. 476.

düşünüyoruz.⁷⁹ Menhelü'l Evliya'nın müellifi, Sit Nefise Makamı hakkında şöyle der: “ Bu makam için farklı yerler vardır. Biri sura yakın eski bir mescittir. Diğeri çarşıya yakındır. Diğeri iki mekânda mezar yoktur. Bunların hepsi Sitt Nefise'dir”. Muhtemelen medrese bu yerlerden birinde idi.

16-Alaiyye Medresesi

Bu medreseyi kimin yaptırdığını bilmiyoruz.⁸⁰ İmâdeddin b. Yunus (H.535-608) hakkında Mücâhidî Cami'nde hutbe vermesinin yanı sıra Nûriyye, İzziyye, Zeyniyye ve Nefsiyye ve Alaiyye'de ders verdiği kaydedilmektedir.⁸¹ Buna göre Alaiyye'nin yapımı H.608 yılından öncedir. Kemâleddin b. Yunus hakkında şunlar kaydedilmektedir: “Kardeşi İmâdeddin ölünce Alaiyye Medresesi'nde onun yerini aldı. Kâhiriyye Medresesi açılınca buraya geçti. 620 yılının Zilhicce ayında da Bedriyye Medresesi'nde ders vermeye başladı”.⁸²

17-İbn Buldacı Medresesi

Buldacı'nın dedesi Selçuklu Devleti'nin büyük emirlerindendi. Bu aileden ilimde ilk meşhur kişi Hanefî fakihlerinden Ebû Muhammed Mahmud b. Mevdud b. Mahmud el-Buldacı el-Musulî idi (H.543-623/M.1148/1226). Onun güzel bir şiiiri de vardı. Musul'da ailesiyle anılan bir medrese yaptırdı ve bu medresede ders verdi. Evlatları ve başkaları onun elinden bu medreseden mezun oldu.⁸³ Buldacı'dan sonra evlatları da göze çarpan Hanefî âlimlerden oldular ve Hanefî mezhebinin fihna ilişkin değerli eserler bıraktılar.

18- Bâbü'l-Musalât Medresesi

El-İntisâr li'l-Evliya'da nebi Danyal ile ilgili şunlar kaydedilir: “ Danyal kendisinden öncekiler tarafından yaptırılan bir mescittir. Şimdi bu mescit mehcûr haldedir ve burada namaz kılınmaz. Halk bu mescidi zor işleri kolaylaştırmak için Bâbü'l-Mushilat olarak adlandırır”. Buradan anlıyoruz ki Danyal'ın meşhur bir medresesi vardır ve Bâbü'l-Musalât, Bâbü'l-Mushilât adının tahrif edilmiş halidir. Menhelü'l Evliya'da da “Musul'da bir mekân vardır. İnsanlar burayı Bâbü Musilât olarak adlandırır ve burada sâlih âlimler için bir medrese olduğunu söyler. İhtiyacı olanlar buraya gelir ve sıkıntıları giderilirdi” denmektedir. Kalıyât Tepesi'nin doğu eteğinde bir evde bir duvar vardır. Bunu Bâbü Musilât diye isimlendirirler. İnsanlar burayı ziyaret eder, teberrüklenir ve dua eder. El-Ömerî'nin dediği gibi burası Musul'da ziyaret edilen mekânlardandır. Buranın önceden insanların gittiği bir medrese olduğunu,

⁷⁹ **Mahtûtâtü'l-Musul**, s. 10.

⁸⁰ **Sümer**, X, s. 106.

⁸¹ Doktor Davud Celebi Alaiyye Medresesi'ni yaptırmanın Alaaddin Hürremşah b. İzzeddin Mesud b. Mevdud b. Zengi olduğunu söyler. **Mahtûtâtü'l-Musul**, s. 10.

⁸² **Vefeyâtü'l-Ayân**, I, s. 476.

⁸³ **Vefeyâtü'l-Ayân**, II, s. 134; **Tabakâtu's-Şâfiyye**, V, s. 161.

Atabegler Döneminde Musul Medreseleri

sonradan dinî bir hüviyet kazanıp teberrük için ziyaret edilen bir yer haline geldiğini ve böyle kaldığını düşünüyorum.